

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : [навч. посібник] / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
2. Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології : [навч. посібник] / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Академія, 2006. – 247 с.
3. Бондаренко Я.О. Дискурс акцентуєваних мовних особистостей: комунікативно-когнітивний аспект (на матеріалі персонажного мовлення в сучасній американській прозі) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Яна Олексіївна Бондаренко. – К., 2002. – 237 с.
4. Селіванова О.О. Основи теорії мовної комунікації : [підручник] / Олена Олександрівна Селіванова. – Черкаси : Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. – 350 с.
5. Adamzik K. Textlinguistik : Eine einführende Darstellung / Kirsten Adamzik. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 2004. – 176 S.
6. Bachmann I. Sämtliche Erzählungen / Ingeborg Bachmann. – München, Zürich : Piper Verlag, 2005. – 498 S.
7. Brinker K. Linguistische Textanalyse : Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden / Klaus Brinker. – Berlin : Erich Schmidt Verlag, 2005. – 179 S.
8. Fleischer W. Stilistik der deutschen Sprache / Fleischer Wolfgang, Michel Georg, Starke Günter. – München : Peter Lang Verlag, 1993. – 340 S.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом філологічних наук, доцентом кафедри
іноземної філології і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»
Заболотною Т.В.
Стаття надійшла до редакції 20 лютого 2017 року*

УДК 811.111'42

*Юлія Скриннік
(м. Харків, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОВЦІВ ПРИ ЗМІНІ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ У ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

У статті проаналізовано особливості використання мовцями вербальних та невербальних компонентів комунікації в інституціональному дискурсі при зміні соціальних ролей. Встановлено, що репертуар вербальних та невербальних компонентів мовця змінюється при переході від виконання як домінуючої ролі до субординативної, так і від субординативної до домінуючої соціальної ролі. Виділено стратегії вибору вербальних та невербальних компонентів при зміні соціальних ролей: демонстрація, підтвердження, спростування, ігнорування запропонованої соціальної ролі,

які вирішують подальший напрям інтеракції та вибір основних і додаткових тем розмови.

Ключові слова: домінантна роль, субординативна роль, вербальні компоненти комунікації, невербальні компоненти комунікації, інституціональний дискурс.

В статтє анализируются особенности использования говорящими вербальных и невербальных компонентов коммуникации в институциональном дискурсе при изменении социальных ролей. Установлено, что репертуар вербальных и невербальных компонентов говорящего изменяется при переходе от исполнения как доминантной роли к субординативной, так и от субординативной к доминантной социальной роли. Выделяются стратегии выбора вербальных и невербальных компонентов при изменении социальных ролей: демонстрация, подтверждение, опровержение, игнорирование предложенной социальной роли, которые решают дальнейшее направление интеракции и выбор основных и дополнительных тем разговора.

Ключевые слова: доминантная роль, субординативная роль, вербальные компоненты коммуникации, невербальные компоненты коммуникации, институциональный дискурс.

The article focuses on the characteristics of verbal and non-verbal components of communication in business discourse when interlocutors change their social roles. It is defined that the interlocutor's repertoire of verbal and non-verbal components changes in the process of transferring from the dominant role to the subordinate one as well as from the subordinate to the dominant social role. The strategies of choosing verbal and non-verbal communicative components in the process of changing social roles are determined; they are demonstration, confirmation, refutation and deviation. The strategies predetermine further interaction as well as principal and additional topics of conversation.

Key words: dominant role, subordinate role, verbal communicative components, non-verbal communicative components, business discourse.

Запорукою успішної взаємодії є наявність комунікативної здатності, знань та вмінь мовців, достатніх для вирішення комунікативних задач [5; 9]. Ці навички включають здатність адекватно оперувати соціальними ролями. Спілкування при зміні комунікантами соціальних ролей має свої особливості, які базуються на очікуваннях суспільства від виконання мовцями соціальних ролей. Невідповідність цим очікуванням може спричинити комунікативні дисонанси, які заважають ефективному перебігу спілкування. Антропоцентричність сучасної лінгвістики, яка уможливорює дослідження мовленнєвої діяльності з урахуванням прагматичних чинників та вимагає особливої уваги до комунікативної поведінки її суб'єктів, дозволяє досліджувати зміну соціальних ролей як один із антропокомпонентів

комунікативного акту, та досліджувати прагматику дискурсивної поведінки мовців при зміні ними соціальних ролей.

Позначення соціального статусу переважно має імпліцитний характер, оскільки індикує приналежність людини до тієї чи іншої суспільної групи, що, в свою чергу, надає їй певні права та обов'язки [7, с. 116]. У діалогічному мовленні впорядковуюча функція міни комунікативних ролей реалізується через а) набір зустрічних ролей зі спільними рольовими очікуваннями комунікантів відносно сценаріїв комунікативної поведінки; б) прогнозування мовленнєвих ходів інтерактантів як результату пропонування, приписування, підтвердження, ігнорування, спростування, демонстрації ролі, що визначає напрям інтеракції, вибір основних та додаткових тем розмови. Вибір стратегій та тактик у ході змін соціальних ролей впливає на перебіг комунікації: вдалий чи невдалий. За Л.Р. Безуглою, ми розмежовуємо мовленнєві акти за вдалістю [1, с. 103] і вважаємо, що для успішності іллокутивного акту необхідне розуміння слухачем іллокутивної мети мовця.

Ядром інституціонального дискурсу, його базовим різновидом є таке спілкування, у якому обидва учасники наділені офіційним професійно-діловим статусом для ведення комунікативного процесу [9, с. 252].

Питання дослідження змін соціальних ролей, що проявляється як у вербальній, так і у невербальній поведінці мовців, в інституціональному дискурсі набуває особливої **актуальності** з огляду на важливість знання принципів успішного ведення ділової комунікації для досягнення поставлених цілей та встановлення контактів із діловими партнерами.

Одним із найважливіших чинників, що впливають на організацію комунікативного процесу, є соціальний статус людини, який виявляється не тільки на вербальному, але й на невербальному рівні комунікації. Спілкування мовців, що мають різний соціальний статус, відбувається за моделлю, відмінною від тієї, за якою спілкуються комуніканти з однаковим соціальним статусом [9, с. 205]. Вважається, що вищий за соціальним статусом комунікант домінує в спілкуванні, тобто його можна розглядати як соціально домінуючого комуніканта [9, с. 205].

У дослідженні змін соціальних ролей спираємось на дослідження з мови соціальних статусів [3; 4; 7; 12; 13], міни комунікативних ролей [2; 5; 6; 8; 11], взаємодії вербальних та невербальних засобів комунікації [9; 10; 14].

Соціальний статус людини в англійському мовленні розглядається крізь призму його індикації, тобто мимовільного прояву статусного співвідношення людей, а також крізь призму оцінки статусу, тобто спрямованого вибору поведінки [7, с. 115]. Індикація соціального статусу людини включає позначення статусно-релевантних зон стилю життя, контактів та мовлення [7, с. 115].

Міждисциплінарність сучасних лінгвістичних досліджень дозволяє знаходити нові шляхи вирішення завдань, поставлених на межі соціолінгвістики та психолінгвістики. Одним з таких питань є дослідження соціальних ролей та їх міни. В сучасній лінгвістиці досліджуються питання міни комунікативних ролей [5; 6; 11], в той час як менше уваги звертається

на зміну соціальних ролей у ході комунікації. Це дослідження є спробою виявлення взаємодії вербальних та невербальних компонентів комунікації при зміні соціальних ролей в інституціональному типі дискурсу.

Об'єктом цього дослідження є вербальні та невербальні компоненти комунікації, що використовуються мовцями при зміні соціальних ролей в англomовному інституціональному дискурсі. **Предмет** дослідження становлять комунікативно-прагматичні особливості мовлення комунікантів при зміні їх соціальних ролей за офіційних обставин. Матеріалом слугували фрагменти діалогів інституціонального дискурсу, у яких відображається зміна соціальних ролей комунікантів. Приклади отримано методом суцільної вибірки із кіноскриптів художніх фільмів та сучасної англomовної художньої літератури.

Мета дослідження полягає у встановленні характеру використання мовцями вербальних / невербальних компонентів комунікації при зміні соціальних ролей в інституціональному дискурсі.

Соціальні ролі є невід'ємним компонентом онтогенезу. Зміни соціальних ролей супроводжують особистість протягом життя. Щодня людина «приміряє» на себе з десятків соціальних ролей. Статус розглядається як відносно постійна характеристика людини, а роль – як змінна [3, с. 3–12]. Тобто соціальна роль представляє динамічну сторону соціального статусу. Соціальна роль пов'язана з набором норм, у відповідності до яких повинна себе поводити особистість у певних ситуаціях. Комунікативне оточення має очікування щодо виконання соціальних ролей. Комунікативні партнери прогнозують мовленнєві ходи як результат пропонування, приписування, підтвердження, ігнорування, спростування, демонстрації соціальної ролі [5, с. 9], що визначає напрям інтеракції.

Правило впорядкованості парних «зустрічних» ролей слугує проявом впорядкованості «природнього» діалогічного мовлення, та, ширше, принципу релевантності, що має на меті певну координацію діяльності мовців [5, с. 8]. Для імплементації соціальної ролі необхідна комплементуюча соціальна роль [12, с. 2], що є «передбачуваними наборами комунікативних ролей» [5, с. 7–8]. Наприклад: керівник – підлеглий, батько – дитина, професор – студент.

Стереотипізованою парою соціальних ролей в інституціональному типі дискурсу є «керівник – підлеглий». Вибір домінантної ролі (наприклад, через міжособистісне домінування інтерактанта в психоемоційному, референтному або іншому відношенні) визначає нав'язування співрозмовнику «парної» субординаційної ролі [5, с. 8]. В умовах статусної невідповідності повага до адресата реалізується у відносному рівні свободи учасників спілкування: мовець, який знаходиться на вищому щаблі статусності, має більшу свободу у виборі моделей поведінки та спілкування, ніж той, що знаходиться на щаблі нижче [7, с. 115–116].

У ситуації комунікативної взаємодії «керівник – підлеглий», мовець, при виконанні соціальної ролі керівника, обирає домінантну стратегію по відношенню до підлеглого:

CAPTAIN: 2 and 2, menu. Brian, 22, immediately. Guillermo, two pigeons, right away. Very important table right here. I'll take that polenta. This is the one I'm waiting for. I need that meat. Pastry, get ready. I'll kill your whole family if it's not perfect [16].

Комунікант використовує стратегію демонстрування своєї соціальної ролі, що проявляється в його вербальній та невербальній поведінці. Адресант, маючи вищий соціальний статус (шеф-кухар відомого ресторану) при виконанні соціальної ролі керівника, в ході інтеракції зі своїми підлеглими використовує редуковані форми висловлень (*2 and 2, men; Brian, 22; Pastry, get ready*), висловлювання покваплення персоналу (*immediately; right away*), прохання висловлюється без відповідних ввічливих слів (*I need that meat*), тактику залякування та погрози з метою отримання потрібного результату від роботи своїх працівників (*I'll kill your whole family if it's not perfect*). У цій ситуації підлеглі мовчать і виконують накази керівника, що є стратегією підтвердження соціального статусу комунікативного опонента. Спостерігається гра «на пониження статусу» комунікативного партнера. Адресант у соціальній ролі керівника обирає некооперативний напрям спілкування та нехтує правилами офіційно-ділового спілкування та етикету. Авторитарна поведінка мовця у соціальній ролі керівника відповідає очікуванням соціуму щодо соціальної ролі.

Одна й та ж людина, маючи статус шеф-кухара, може виступати одночасно у двох соціальних ролях – керівника (керує роботою інших кухарів і робітників) та підлеглого (у стосунках з клієнтами або дегустаторами). У комунікативній ситуації ШЕФ-КУХАР – КУЛІНАРНИЙ КРИТИК обидва наділені офіційним професійно-діловим статусом:

[Captain] places the moist lump of black rice before her. She [Julianne, the critic] takes a surprisingly small amount, rolls it over her tongue. Makes dead flat eye contact with Digger [her colleague]. And nods, it's actually quite nice. The Captain breathes with relief. She turns her dark eyes to him [Digger]. The tone says they're pals...

JULIANNE: I'm writing it up as inventive and confident. Which it is. Off the record, I'll need an extra boat of the ink. Or a salt shaker.

CAPTAIN: I'll toss a coin [16].

Шеф-кухар широко варіює невербальними засобами вираження, такими як кивок головою, підняття брів, виразний погляд, вимушена посмішка, рух пальцями та руками, віддаючи перевагу виразу очей та жестам руками. За допомогою свідомого використання невербальних компонентів комунікації мовець у статусі шеф-кухара у ролі підлеглого (при інтеракції з кулінарним критиком) підкреслює вищий статус свого опонента, уважно стежачи за її рухами та жестами (*takes a surprisingly small amount, rolls it over her tongue; And nods, it's actually quite nice*). Відбувається гра «на підвищення статусу» комунікативного партнера. Адресант видихає з полегшенням (*Captain breathes with relief*), помічаючи, що критик задоволений. У діловому спілкуванні думка, що невербальна комунікація – це завжди спонтанне відображення намірів та почуттів, є хибною [9, с. 253]. Шеф-кухар,

приймаючи на себе роль підлеглого, використовує стратегію підтвердження вищої соціальної ролі свого опонента – кулінарного критика.

У процесі «примірювання» одним і тим же індивідом на себе соціальної ролі підлеглого, вербальна та невербальна поведінка відповідає очікуванням соціуму від виконуваної соціальної ролі. Адресант обирає кооперативний напрям спілкування по відношенню до адресата, який має вищу соціальну роль у комунікативній парі ШЕФ-КУХАР – КУЛІНАРНИЙ КРИТИК.

Наступний приклад демонструє стратегію ігнорування та спростування соціальної ролі комунікативного партнера:

FRIDA: Señor Rivera? [After a silent pause] Diego!

DIEGO: Who are you? What do you want?

FRIDA: I have something important to discuss with you.

DIEGO: I'm working.

FRIDA: I'll wait.

DIEGO: I don't have time to chat with schoolgirls.

FRIDA: I'm not a schoolgirl, panzon.

DIEGO: Okay. Come on up here.

FRIDA: No. You come down.

DIEGO: What?

FRIDA: Look, I didn't come here for fun or to flirt. I've done some paintings which I want you to look over professionally, and I need an absolutely straightforward opinion of my work.

DIEGO: You were that girl in the auditorium.

FRIDA: Yes, I was, but that has nothing to do with now. I just want your serious opinion [15].

Дівчина-комунікант, що має нижчий соціальний статус (колишня студентка) по відношенню до чоловіка, старшого за віком, відомого художника та лектора, у комунікативній ситуації «Бесіда на тему отримання роботи», має соціальну роль підлеглої, у той час як чоловік виконує соціальну роль роботодавця. Ініціальна стадія діалогу, звертання до роботодавця (*Señor Rivera*) відбувається згідно з очікуваннями соціуму щодо виконуваної соціальної ролі. Не отримавши відповіді (*After a silent pause*), адресант звертається до свого комунікативного партнера у неофіційний спосіб (*Diego*), що суперечить нормам поведінки за офіційно-ділових обставин. У ході діалогу спостерігаємо стратегію ігнорування соціальної ролі ініціатора розмови («ініціатор діалогу» розуміємо за Іссерс О.С. [2, с. 213]). Що виражається через *I don't have time to chat with schoolgirls*, і переходить у стратегію спростування соціальної ролі з боку комуніканта-ініціатора діалогу. Дівчина, що виступає у позиції підлеглої, обирає стратегію спростування соціальної ролі свого опонента – роботодавця, що проявляється через образливе звертання (негативно-оцінне пейоративне висловлювання [2, с. 167; 3, с. 298] *panzon* «пузань»), наказовий спосіб дієслова (*You come down*), заперечення (*No*), ввідне слово для привертання особливої уваги до того, що говориться (*Look*) суперечать усім нормам, заданим у суспільстві щодо

ділових розмов. Обрана стратегія ігнорування та спростування соціальної ролі комунікативного партнера не є ефективною у встановленні ділових взаємовідносин. Вищенаведений приклад ілюструє неефективність цієї стратегії, адже комунікативні цілі адресанта не були досягнуті.

Репертуар вербальних та невербальних компонентів мовця змінюється при переході від виконання як домінантної ролі до субординативної, так і від субординативної до домінантної соціальної ролі. Стратегії підтвердження соціальної ролі комунікативного партнера є адекватними за офіційно-ділових обставин спілкування. Стратегії спростування або ігнорування запропонованої соціальної ролі не є ефективними у побудові офіційно-ділових партнерських стосунків.

Офіційно-ділові умови спілкування впливають на перебіг комунікації. Обрання комунікантом домінантної ролі передбачає наявність субординативної соціальної ролі для виконання парних дій «керівник – підлеглий». Для виконання домінантної соціальної ролі комунікант може застосовувати «гру на пониження соціального статусу» свого опонента, обираючи вербальні та невербальні компоненти для виконання домінуючої стратегії, що суперечить етикетним нормам спілкування, але відповідає очікуванням соціуму від ролі «керівник». Подальший хід діалогу буде розгортатись або в напрямку опору опонента цій соціальній ролі, або в напрямку згоди з цією соціальною роллю, визначаючи змістову та формальну організацію комунікативних ходів інтрактивів.

Обрання комунікантом субординативної соціальної ролі за умов кооперативного ходу комунікації характеризується обранням адекватних стратегій зміни на соціальну роль «підлеглий». Мовець з субординативною соціальною роллю обирає «гру на підвищення соціального статусу» опонента, обираючи вербальні та невербальні компоненти, що відповідають нормам етикету та очікуванням соціуму від цієї соціальної ролі.

Хід інтракції після зміни соціальних ролей є результатом підтвердження / спростування / ігнорування запропонованої соціальної ролі. Ці стратегії вирішують напрям інтракції, вибір основних та додаткових тем розмови. Аналіз вербальних та невербальних компонентів комунікації при зміні соціальних ролей з урахуванням гендерного аспекту вважаємо перспективним напрямом дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безугла Л.Р. Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі : монографія / Лілія Ростиславівна Безугла. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 332 с.
2. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / Оксана Сергеевна Иссерс. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 284 с.
3. Карасик В.И. Язык социального статуса / Владимир Ильич Карасик. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
4. Ковальчук А.К. Вербальное и невербальное выражение эмоций в речи шеф-повара / А.К. Ковальчук // Записки з романо-германської філології. – 2016. – Вип. 1. – С. 52–57. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/zrgf_2016_1_9.

5. Кравченко Н.К. Мена коммунікативних ролей как конститутивная категория дискурса / Н.К. Кравченко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2013. – № 1052. – С. 6–9.

6. Лавриненко И.Н. Мена коммунікативних ролей как операциональная метадискурсивная категория / И.Н. Лавриненко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2012. – № 1023. – С. 47–51.

7. Можейко О.О. Роль соціального статусу мовця в реалізації мовленнєвих актів погрози в сучасному англomовному діалогічному дискурсі / О.О. Можейко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2015. – Вип. 81. – С. 114–118.

8. Пастернак Т.А. Проблема рольової диференціації комунікантів у сучасних дискурсивних дослідженнях / Т.А. Пастернак // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2013. – № 1052. – С. 21–25.

9. Солощук Л.В. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі : [монографія] / Людмила Василівна Солощук. – Харків : Константа, 2006. – 300 с.

10. Солощук Л.В. Диверсифікація невербальних компонентів комунікації у сучасному англomовному діалогічному дискурсі / Л.В. Солощук // Каразінські читання : Людина. Мова. Комунікація. 2016-й – рік англійської мови : Тези доповідей XV наукової конференції з міжнародною участю. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 187–189.

11. Kovalchuk L.V. Redistribution of interlocutors' roles as a factor of topic recontextualization / L.V. Kovalchuk // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2016. – № 83. – С. 45–49.

12. Pahta P. Language practices in the construction of social roles in Late Modern English / P. Pahta, M. Nevala, A. Nurmi, M. Palander-Collin. – Amsterdam & Philadelphia : John Benjamins, 2010. – 241 p.

13. Sapru A. Automatic social role recognition and its application in structuring multiparty interactions : diss... / Ashtosh Sapru. – Lausanne, EPFL, 2015. – 128 p.

14. Scheflen A. Body Language and Social Order (Communication and Behavioral Control) / A. Scheflen. – New York, 1972. – 346 p.

15. Frida. Screenplay by Clancy Sigal. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.script-o-rama.com/movie_scripts/f/frida-script-transcript-salma-kahlo.html

16. My Best Friend's Wedding. Screenplay by Ronald Bass. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.awesomefilm.com/script/mybestfriendswedding.txt>

*Статтю рекомендовано до друку
доктором філологічних наук,
професором кафедри англійської філології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
Солощук Л.В.*

Стаття надійшла до редакції 20 лютого 2017 року